

Зоя Лихолобова, Ксенія Кузіна (Донецьк)

ЛИПНЕВІ СТРАЙКИ 1989 року В ШАХТАРСЬКИХ МІСТАХ ДОНБАСУ

Потужні страйки 1989 року були першим серйозним конфліктом шахтарства з партійно-державною владою СРСР. Як надзвичайне явище в радянській історіографії, вони відразу привернули увагу дослідників¹. Згодом тема отримала висвітлення в дисертаціях і монографічних працях². І все ж вважати проблему страйкового руху кінця 1980-х років вичерпною в історіографії було б передчасним. Зокрема заслуговує на увагу вивчення особливостей страйкового руху у монопрофільно функціонуючих шахтарських містах³. Такі міста і в сучасних умовах залишаються осередками особливої соціальної напруги. Спад виробництва, зростання безробіття, падіння життєвого рівня населення, відтік працездатного населення в інші регіони перетворюють їх в депресивні райони, зони соціального лиха. Пошуки подолання кризового стану вугільної промисловості та її інфраструктури – актуальне завдання суспільствознавства.

Автори даної статті, згадуючи про становище у вугільному Донбасі часів горбачовської «перебудови», виникнення страйкового вибуху, прагнуть виявити деякі особливості виступів представників малих та середніх міст, що базуються на вугільній галузі, проаналізувати висунуті страйкарями вимоги, в яких, немов би на лакмусовому папері, відбилися умови їх життя і праці.

Шахтарські страйки виникли на ґрунті кризи вугільної промисловості, яка у Донецькому басейні виразно виявилась і неухильно загострювалась з середини 1970-х років⁴. Сподівання на послаблення напруги були пов'язані зі спробами влади вирішити назрілі проблеми на основі програми, затвердженої квітневим пленумом ЦК КПРС (1985 р.), за пропозицією нового генсека М.С. Горбачова. Її основною ідеєю була «концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни». Піднесення економіки планувалось досягти за рахунок традиційних радянських методів (перерозподілу фінансування і структурних пріоритетів). Великі надії покладались на «людський фактор»: зміцнення дисципліни, порядку на виробництві, підвищення якості продукції. Докорінних змін у стимулюванні праці не передбачалось. Надії покладались на традиційні методи адміністрування та ідеологічного впливу.

Вугільна галузь на початку перебудови перебувала у напруженому стані. В межах Українського Донбасу діяло 260 шахт, які давали понад 90 % обсягу видобутку вугілля в Україні та понад 20 % – в СРСР (у тому

числі 35 % коксуючого вугілля і 60 % антрацитів). Вагомість Донецького басейну не враховувалась у вирішенні питань його фінансування. Найстаріший в країні шахтний фонд залишався найбільш зношеним, згорталось будівництво нових та реконструкція старих підприємств. Понад 80 шахт працювали на глибині 800–1000 м, а 26 – понад 1000 м. Максимальною була глибина на шахтах, розташованих в шахтарських містах, «Прогрес» (в/о «Торезантрацит») – 1240 м, «Шахтарська-глибока» (в/о «Шахтарськвугілля») – 1400 м⁵.

Всупереч сумній дійсності плани наступного п'ятиріччя були занадто райдушними. Генеральною схемою розвитку шахт УРСР передбачалось у XII п'ятиріччі (1986–1990 рр.) не лише тимчасово покращити стан діючих шахт, але й створити умови для покращення роботи вугільної промисловості у перспективі на 14–20 років. Зокрема передбачалось закласти 6 шахт та 3 збагачувальні фабрики, здійснити реконструкцію та технічне переозброєння 51 шахти та 3-х збагачувальних фабрик. Загалом виробничі потужності у галузі збільшувались на 12,5 млн. т. Великий обсяг робіт мали забезпечити капіталовкладення у розмірі 9,2 млрд. крб. Відразу ж ця цифра була скорочена до 8,5 млрд. крб. Брак коштів руйнував плани будівництва. Не було введено у дію третю частину передбачуваних програмою вертикальних стволів, п'яту частину вентиляційних установок та інші об'єкти. У кінцевому підсумку погіршення стану шахтного фонду продовжувались з фатальною невпинністю. На 1990 р. виробничі потужності 15 шахт знизились на 2,3 млн. т, а передбачувана програмою закладка 6 шахт та 3-х збагачувальних фабрик залишалась нездійсненою мрією⁶.

За закликом партійних та профспілкових організацій на підприємствах розпочалась інтенсивна кампанія за зміцнення дисципліни, яка спочатку принесла позитивні наслідки. Людям набридло безладдя, безвідповідальність часів застою. Початок перебудови викликав моральне піднесення трудівників, пов'язане із сподіванням домогтися покращення ситуації вже у найближчі роки. Здавалось, що ціною максимальної мобілізації зусиль можливо подолати всі труднощі та вирішити давно назрілі проблеми. Спрацював рефлекс надзвичайщини.

Статистичні дані свідчать про наполегливість керівництва у здійсненні заходів, спрямованих на поліпшення організації виробництва. Вдалось скоротити понадпланові роботи. Їх обсяг протягом року зменшився на 11%. Покращення якості ремонтно-профілактичних робіт сприяло скороченню простоїв на 0,8%. Надзвичайно помітними були зрушення у стані поліпшення дисципліни. Вперше за десятиріччя у 1985 році досягли зниження прогулів. Витрати робочого часу внаслідок прогулів знизились на 10,6 тис. людино-днів, або на 28%⁷.

Головним виробничим наслідком цих зрушень було врятування плану XI п'ятирічки з видобутку вугілля. Але падіння обсягів вуглевидобутку не було припинено, вони знизались ще на 1718 тис. т. Продовжувалось також падіння продуктивності праці (яка скоротилась ще на 1,5%)⁸.

Завдяки інтенсивним організаційним заходам керівництва, підтриманим шахтарством, початок XII п'ятирічки виявився вдалим. Продовжувалась лінія на зміцнення трудової дисципліни. У 1986 році прогули зменшились ще на 87,8 тис. людино-днів. Плинність робітників з видобутку вугілля скоротилась на 1,7%. Заходи щодо поліпшення організації виробництва приносили свої наслідки. У 1986 році не лише був виконаний план з видобутку вугілля (понад план видано 5,4 млн. т вугілля), але й визначились позитивні зрушення у багатьох техніко-економічних показниках⁹. Вперше протягом десятиріччя в Українському Донбасі було досягнуто зростання обсягів вуглевидобутку з 167, 6 млн. т до 172 млн. т, у тому числі коксуючого вугілля з 69 млн. т до 72 млн. т. Донбас давав, як і раніше, понад третину коксуючого вугілля, що видобувалось у всіх басейнах Союзу¹⁰. Середньомісячна продуктивність праці робітника з видобутку вугілля вперше за багато років підвищилась (з 30,2 т до 30,7 т), а собівартість 1 т видобутого вугілля знизилась у порівнянні з плановою на 26 коп. на т, або загалом на 50 млн. крб. До цього слід додати, що у повній відповідності із планом були введені у дію нові потужності із видобутку вугілля – 750 тис. т на рік¹¹.

Деякі позитивні зрушення майже в усіх галузях промисловості породжували у керівників перебудовою сподівання на здійснення стрибка за рахунок використання звичних адміністративних, позаекономічних методів. Та життя спростувало цю ілюзію. Пружина, натягнута вкрай, повернулась до свого звичайного стану тільки-но послабився тиск. З 1987 року спостерігається зворотній рух в економіці країни, зокрема в Донбасі.

Не принесли очікуваних ефектів деякі зміни у кадровій політиці, що здійснювались за рішенням січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС. Відбулись вибори директорів підприємств, начальників ділянок, бригадирів, а в апаратах управлінь виробничими об'єднаннями вакантні посади стали заміщуватись за конкурсами. Але керівники середньої та нижчої ланки залишалися несприйнятливими до закликів зверху і не виявили ініціативи до поглиблення перебудови. Гасло «Перебудову починати з себе» виявилось безадресним і не мало відгуку. Соціальне піднесення трудящих, запалених обіцянками протягом 2–3 років домогтися покращення економічного становища та добробуту населення, спало, на зміну йому приходила загальна апатія. Кредит довіри М.С. Горбачову, його програмі перебудови вичерпувався.

Спад виробництва у 1987 р. переконував у необхідності пошуків шляхів докорінної перебудови. Це знайшло відбиття у затвердженому на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС «Основному положенні докорінної перебудови управління економікою». Перебудову господарського механізму намічалось починати з основної ланки економіки – підприємства (об'єднання). Провідною ідеєю було запровадження повного госпрозрахунку, самофінансування. Закон про державне підприємство (об'єднання), який вступив у дію з початку 1988 року, передбачав, що колективи підприємств за своїм бажанням могли реалізувати продукцію, вироблену понад держзамовлення. Обсяг держзамовлення мав поступово скорочуватися, а дія ринкового механізму – поширюватися.

Але плани переходу до ринкової економіки, розроблені у середині 1987 року, рухнули у зв'язку з їх цілковитою невідповідністю суворій дійсності. Підприємства не були підготовлені навіть до обмеженої свободи господарських відносин ринкового типу. Не було необхідної інфраструктури для використання ними отриманих прав (маркетингових та інших структур). А у вугільній галузі складнощі були найбільшими, адже за традицією вона трималась на державних дотаціях. Переведення підприємств на самофінансування в умовах невирішених питань ціноутворення та матеріального постачання було завданням більш ніж проблематичним.

Напрямом господарських реформ у вугільній промисловості було істотне розширення меж самостійності об'єднань та підприємств, планування із одночасним підвищенням їх відповідальності за кінцевий результат роботи. Темпи переведу підприємств на госпрозрахунок були занадто високими і водночас зовсім не підготовленими економічно. Диктат Мінвуглепрому СРСР зберігався. Визначалися кількісні завдання, які підприємства повинні були виконувати. Ставилися завдання вже у 1988 році завершити переведення всіх бригад на госпрозрахунок. Захід, не підготовлений економічно, викликав масове невдоволення гірників. На підприємствах і в організаціях, переведених на нові умови роботи, норми виробки були підвищені на 10%, а тарифні ставки робітників збільшилися на 12%. Тобто диспропорції у співвідношенні продуктивності праці та заробітної плати посилились. Госпрозрахунок у сполученні з директивними методами порушував принцип самостійності трудових колективів. В очах шахтарів було дискредитоване саме поняття «госпрозрахунок». Під час страйку 1989 року соціологи Донецького наукового центру дійшли висновку, що на шахтах прихильників введення госпрозрахунку було не більше 16%¹². І це незважаючи на те, що вимогою учасників страйку було підвищення господарської самостійності підприємств.

З 1 січня 1988 року було ліквідовано Міністерство вугільної промисловості УРСР. Питання вугільного виробництва передавалися у ведення Державних виробничих об'єднань, а пізніше – головним територіальним управлінням, які стали представниками союзного міністерства на місцях. Але ця реорганізація зовсім не дала прав підприємствам. Надмірна централізація, монополія зберігалися підприємства не набули самостійності, до якої прагнули, не могли розпоряджатися кінцевим результатом роботи, не мали рахунків у банках. Економічна перебудова зводилась нінащо. Це викликало гостре невдоволення трудящих. До того ж, ліквідація МВП УРСР послабила увагу республіканського керівництва до вугільної галузі, яка немов би працювала не на республіку, а лише на центр. Позначились негативні наслідки адміністративно-відомчої системи господарювання. Директивне планування підштовхнуло до збільшення видобутку вугілля. Господарсько-фінансова діяльність підприємств оцінювалась за виконанням зобов'язань щодо постачання вугілля. Але ця вимога не поширювалась на залізничників. Тому на складах підприємств накопичилось від 5 до 12 млн. т вугілля, в той же час недовантаження споживачам досягло 2–3 млн. т. Проблема постачання вугілля споживачам стала однією з причин страйку шахтарів 1989 р.¹³

Вкрай загострилась проблема державних пріоритетів у розвитку східних та західних басейнів. Вугільники Донбасу виявили величезне невдоволення зневажливим ставленням союзного керівництва до потреб технічного оновлення найстарших в країні шахт. Відповідальний працівник Радміну УРСР С.П. Фіщенко в статті, надрукованій в журналі «Уголь Украины», висловив занепокоєння з приводу подальшої долі Донецького басейну. «За останні 15 років, – писав він, – не закладено жодної великої шахти, обсяги видобутку вугілля зменшилися більше ніж на 39 млн. т, що дорівнює закриттю 39-х великих вугільних підприємств. Республіка відчуває дефіцит у твердому паливі, який покривається за рахунок ввезення його зі східних районів країни». В статті наголошувалось на реальних можливостях розвитку вугільної галузі в басейні, відзначалась наявність 49 розвіданих ділянок для нового шахтного будівництва із запасами 9,3 млрд. т вугілля¹⁴.

Втім керівництво СРСР дотримувалось раз і на завжди визначених пріоритетів в енергетичній політиці. В умовах загострення соціального становища воно змушено було лавірувати, грати у словесні обіцянки. У 1987 році міністр вугільної промисловості СРСР М.І. Щадов писав: «Несмотря на сложившиеся горно-геологические условия и большое количество шахт, дорабатывающих свои запасы, будет делаться все необходимое для поддержания добычи донецкого угля на достигнутом

уровне при ускоренні розвитку угольної промисленості в восточних регіонах країни, в том числі Кузбасе»¹⁵. Але відвідавши Кузбас та Донбас, міністр по черзі обіцяв гірникам басейнів пріоритетний розвиток підприємств їх регіонів.

Програма переходу до ринкової економіки, яку формував уряд СРСР, відносно вугільної промисловості відрізнялась особливою неопрацьованістю: не визначались строки створення ефективної банківської системи, не передбачалось чітких законів про власність, зміни на ринку капіталів, ринку праці. Зберігалась система держзамовлень, хоча їх частка у загальному обсязі виробництва знижувалась. Уряд не визначився із такими категоріями, як право власності, податки і т. ін.

Таким чином, із середини 1987 р. у вугільній промисловості здійснювались заходи, спрямовані на втілення програми створення «соціалізму з людським обличчям»: демонтувались старі виробничі відносини, створювались умови для вільної змагальності виробників. Але безліч припущених помилок призвела до посилення дисбалансів у управлінні та поглиблення негативних тенденцій у базовій галузі господарства.

Покращення ситуації у вугільному Донбасі наприкінці 1985-го і в 1986 роках виявилось тимчасовим. Наступні роки позначились продовженням спаду, який відбувався прогресуючими темпами. Найбільш напружене становище склалось у виробничих об'єднаннях Центрального Донбасу – Донецької та Луганської областей. В ДТУ «Головдонецьквугілля» у 1988 р. 40% шахт не виконали виробничих завдань. Не впорались з держзамовленням об'єднання «Луганськвугілля», «Стаханіввугілля», «Селидоввугілля», «Артемвугілля», «Шахтарськантрацит». Погано працювали великі шахти – «Шахтарська-глибока», «Ворошиловградська» №1, ім. Космонавтів¹⁶.

Відставання шахт Донецької та Луганської областей було пов'язано з найбільшим старінням шахтного фонду Центрального Донбасу. Паралельно з цим відбувалось ускладнення природних умов розробки пластів. Протягом 1980-х років кількість очисних вибоїв зі складними гірничо-геологічними умовами зростає (з 810 до 930) та вибоїв, розташованих на небезпечних за викидами пластах (з 570 до 815). На більшості шахт у 1989 р. несприятливі фактори обмежували фронт очисних робіт, негативно впливали на стан вентиляції, підземного транспорту, технологічного комплексу поверхні. 68 % шахт було віднесено до понадкатегорних або небезпечних за раптовими викидами метану.

Незадовільний стан гірничого господарства, велика протяжність комунікацій не дозволяли оперативно вирішувати питання безпеки ведення

очисних та підготовчих вибоїв, в яких працювало близько 36 тис. чол., температурний режим не відповідав вимогам техніки безпеки. 80 шахт розробляли забалансовані та неконденційні за потужністю і зольністю запаси. У зв'язку з необхідністю здійснення заходів техніки безпеки більше ніж третина шахт добувала вугілля лише 1–2 зміни на добу. Це знижувало виробничі можливості шахтного фонду та обмежувало освоєння нормативних потужностей багатьма підприємствами¹⁷.

Інтенсифікація видобутку вугілля в Донбасі була можлива лише за умов здійснення технологічних рішень, спрямованих на істотне зменшення шкідливого впливу природних факторів, які знижували безпеку гірничих робіт і ефективність використання прогресивної гірничої техніки. Але в роки «перебудови» нічого принципово нового у цьому напрямі не було здійснено. Шахти Центрального Донбасу, які відпрацьовували круті та пологі пласти малої потужності, все ще не отримували необхідних технічних засобів для їхньої виїмки. На крутих пластах 65% вугілля для коксування добувалось за допомогою відбійних молотків. Лише 35% підготовчих вибоїв проходило комбайнами, решта – буровзривним засобом, коли всі процеси, пов'язані з підтримкою виробок, здійснювались вручну. Внаслідок численних прорахунків в конструюванні машин, затримки їх виготовлення, галузь все ще на мала машин і устаткування більш високого технічного рівня.

Близько 300 вибоїв, обладнаних механізованими комплексами, мали навантаження 300 т/добу. Низькій рівень організаційно-інженерної підготовки ділянок призводив до великих простоїв техніки, які поглинали 30% робочого часу. Мільйони карбованців, що були витрачені на створення автоматизованих систем управління технологічними процесами, не сприяли скороченню персоналу та підвищенню ефективності виробництва¹⁸. Позначилося все більше технічне відставання вугільної галузі республіки. Якщо у ФРН очисними механізованими комплексами було обладнано 97,4% вибоїв, то в Україні – лише 41,8%¹⁹.

Невирішення принципових питань вугільного Донбасу загострювало ситуацію та підводило до потужного соціального вибуху. Провал горбачовського курсу «прискорення та перебудови» був крахом спроб авторитарної модернізації. Виступи шахтарських мас у 1989 р. стали спробою підштовхнути владу до більш рішучих економічних перетворень.

Звістка про початок 10 липня страйку шахтарів у Кузнецькому басейні в Донбасі пролунала як очікуваний сигнал до загального виступу. Тут ще на початку 1989 р. складалась конфліктна ситуація: на різних шахтах відбулись виступи робітників з протестами,

вимогами, які підкріплялись відмовами від роботи. Перший страйк відбувся в Красному Лучі. А всього за півроку в басейні пройшло 12 локальних страйків. Вимоги шахтарів, як правило, задовольнялись, але принципових рішень щодо загального становища в галузі не приймалося. Адже це була компетенція органів центральної влади, яка не брала до уваги сигнали з місць. Тодішній директор шахти «Горська» Юлій Іоффе згадував: «Замість вирішення проблем регіону або галузі в цілому, знімалися питання лише по одній шахті. Немов би робили запрошення: хочете отримати – страйкуйте, хлопці. І страйкували»²⁰.

Літні страйки в Донбасі розпочалися 15 липня виступами гірників Макіївки та Донецька²¹. Вже 18 липня до страйкуючих приєдналися працівники окремих шахт Дзержинська, Шахтарська, Первомайська та інших гірняцьких міст. Як правило, спочатку страйкували шахти, згодом цілі об'єднання та міста. 19 липня застрайкували гірники новгородівської групи шахт. Згодом розпочався страйк в Торезі, Сніжному, Добропіллі, Селидовому, Брянці, Кіровську та інших містах. Не страйкували зовсім шахти виробничих об'єднань «Луганськвугілля» (серед них гірники шахтарських міст Новодружеськ і Привілля) та «Свердловськантрацит» (у тому числі міста Свердловськ та Червонопартизанськ). Втім, гірники цих підприємств висунули свої вимоги та висловили солідарність зі страйкуючими²².

Страйки проходили у містах за схожим сценарієм. Спочатку вони розпочинались спонтанно на шахтах. Потім колона гірників на чолі з ініціаторами страйку рухалась у напрямку до адміністративних центрів – будинку рад чи райкому партії. Тут розпочинались багатолюдні мітинги, які тривали до завершення страйку. На них висувались вимоги, обирались шахтні та міські страйккоми. Причому переважне значення мали загальноміські страйкові комітети: саме вони просували вимоги страйкуючих та вели переговори з владними установами. Під час страйку створювались групи робітничого контролю. Наприклад, в Добропіллі така група перевіряла торговельні бази та магазини, виявляла приховані товари підвищеного попиту, фіксувала порушення в торгівлі. Так, в Торезі були опечатані магазини, що торгували горілочаними виробами, в місті діяли патрулі²³.

За матеріалами страйкових комітетів міст Добропілля, Дзержинська, Тореза, Шахтарська, Сніжного, Селидового, вимоги гірників, висунуті під час літніх страйків 1989 р., можна згрупувати таким чином.

Таблиця 1²⁴

**Структура вимог страйкарів у липні 1989 року
(на прикладі 6-ти шахтарських міст)**

Зміст вимог	Страйкові комітети міст:						
	Добропілля	Держинськ	Торез	Шахтарськ	Сніжне	Селидове	Разом у середньому
Тривалість робочого часу, оплата праці, пенсії	37,1	26,1	35,9	37,2	36,3	37,3	36,6
Соціально-побутові умови життя	33,2	34,6	33,0	33,5	34,8	35,2	34,0
Управління, технічний стан виробництва, охорона праці	26,7	26,1	27,6	25,8	26,0	26,1	26,3
Інші вимоги	3,0	3,2	3,5	3,5	2,9	1,2	2,8

Отже, основні вимоги страйкарів, згруповані за проблемним принципом, були спрямовані на вирішення принципових завдань вдосконалення виробництва, поліпшення умов життя і праці гірників. За історичною традицією (у порівнянні з робітничим рухом початку ХХ ст.), першочергова увага приділялась питанням тривалості робочого часу та оплати праці. Питома вага пов'язаних з цим вимог дорівнювала 36,6% у загальному переліку всіх вимог страйкарів.

У 1980-і роки для працівників вугільної промисловості, зайнятих на підземних роботах, офіційно було проголошено 6-годинний робочий день. Втім, фактично через розтяжність підземних комунікацій шахтар витрачав не менше 4 годин для того, щоб дістатись до свого робочого місця у вибої, а потім – у зворотному напрямку до ствола. Таким чином, реальне перебування під землею сягало не менше 10 годин. Усі без винятку страйкуючі гірники вимагали 100% оплати за тарифною ставкою часу пересування від ствола до місця роботи і у зворотному напрямку (так звані «копитні» за термінологією шахтарів)²⁵.

Протестували проти позбавлення працівників встановлених законом вихідних днів (у 1980-ті роки гірники щорічно відпрацьовували понад 40 вихідних днів). Загальною вимогою всіх страйкових комітетів було відновлення єдиного вихідного дня. Понад 2/3 страйкуючих вимагали збільшення тривалості щорічної відпустки з 24 до 45 днів²⁶.

За розмірами заробітної плати шахтарі випереджали працівників інших галузей промисловості. Втім, існувало чимало недоречностей, які викликали невдоволення гірників. У структурі зарплати з кожним роком зменшувалась частка прямої зарплати (наприкінці 1980-х років вона складала не більше половини загального заробітку) і підвищувалось значення премій та інших виплат. Це спричиняло відчутне зниження заробітку у випадку невиконання планів або відмови від додаткових робіт. Звідси робітник прагнув будь-що (хоча б ціною порушення правил безпеки) виконати план чи додаткові роботи. Загальною вимогою гірників була оплата праці за твердими розцінками. В 1980-ті роки сформувались регіональні особливості щодо оплати праці. На 1985 р. середня зарплата робітника з видобутку вугілля в Донбасі становила 339 крб. і була на 2,6 % нижча за середню зарплату в галузі по СРСР. І це незважаючи на те, що тут були найтяжчі гірничо-геологічні умови праці. Зарплата шахтаря в Донбасі була нижча, ніж в інших вугільних басейнах країни. В Кузбасі, Караганді, Екібастусі вона сягала 360 крб.²⁷ Гірники Донбасу протестували проти цієї несправедливості і вимагали додаткової оплати за роботу у вибоях з підвищеною температурою повітря, загазованістю та за роботу у вибоях, де була небезпека вибуху метану. Додаткової оплати праці вимагали за роботу з механізмами підвищеної вібрації (наприклад, з відбійним молотком, на тарувальних комбайнах), що було пов'язано з ускладненими гірничо-геологічними умовами. Працівники антрацитових виробничих об'єднань в Торезі, Шахтарську, Сніжному вимагали впровадження додаткових пільг, пов'язаних з особливою шкідливістю антрацитового пилу.

Вимогою страйкарів була додаткова оплата за роботу у вечірні та нічні часи, а також систематичне корегування розмірів зарплати і пенсій відповідно до зростання цін на продукти масового споживання. Вимоги щодо покращення пенсійного забезпечення стосувались перегляду вікового цензу, вислуги років, збільшення пенсій інвалідам.

Низка вимог торкалась поліпшення умов жіночої праці: встановлення для жінок-матерів 3-річної оплачуваної відпустки для догляду за дитиною і скасування випадків безпідставного обмеження оплати жіночої праці у порівнянні з чоловічою (на окремих роботах практикувалась таке беззаконня)²⁸.

Досить широким був діапазон вимог щодо покращення соціально-побутових умов життя. Особливо гостро постала житлова проблема. Темпи житлового будівництва в гірняцьких містах хронічно відставали від зростання чисельності трудящих. Питання забезпечення шахтарських родин житлом не знімалось з порядку денного. Незважаючи на зростання житлового фонду, за 1978–1990 роки черга на отримання відомчих

квартир зросла у 7 разів. Невдоволення гірників також було пов'язане із незадовільним станом житлового фонду. В другій половині 1980-х років у Дзержинську та Красноармійську водоогоном було обладнано 52–53% житлової площі у відомчих квартирах і лише 1–2% – у приватному секторі. Каналізацією було обладнано тільки 13,5% приватних квартир. А в містах Красноармійську, Селидовому, Сніжному, Добропіллі приватний житловий сектор взагалі не мав каналізації.

Серед всіх промислових робітників забезпечення житлом представників «гвардії труда», особливо мешканців малих шахтарських міст, була найгіршою. Страйкуючі гірники протестували проти цієї соціальної несправедливості і вимагали збільшення обсягів житлового будівництва та поліпшення його якості. Пропонувались конкретні заходи щодо послаблення житлової кризи. Страйккоми Дзержинська, Шахтарська та деяких інших міст ставили питання про створення в структурі виробничих об'єднань потужних будівельно-житлових комбінатів за рахунок централізованих фондів для прискорення будівництва житла. З метою стимулювання індивідуального житлового будівництва, пропонувалось виділяти кошти на умовах часткової компенсації²⁹. Рішення мітингів страйкуючих гірників зобов'язували владу забезпечити нормальне водопостачання, електропостачання, газифікацію шахтарських міст; здійснення ремонту шляхів, покращення транспортного обслуговування, поліпшення стану довкілля. Порушувались також питання покращення медичного обслуговування городян: ремонт лікувальних закладів, оснащення їх новітньою апаратурою, будівництво пологових будинків тощо³⁰.

86% страйкуючих гірників назвали головною причиною виникнення страйків дефіцит продовольчих та промислових товарів. Звідси і вимога – постачання шахтарських міст товарами масового споживання за першою категорією³¹.

Деякі страйккоми, як наприклад в місті Дзержинську, порушували проблему розширення шкільного будівництва та поліпшення якості освіти. Селидівський страйкком висунув вимогу будівництва міського Палацу культури³².

Змістовними та аргументованими були вимоги страйкових комітетів щодо проблем управління і технічного вдосконалення виробництва. Вони були націлені на забезпечення будівництва та капітального ремонту стволів і горизонтів за рахунок централізованих фондів, забезпечення за існуючими нормативами своєчасного постачання шахт механізмами та устаткуванням. Від вирішення цих проблем залежало утримання шахтного фонду на належному технічному рівні та його вдосконалення. Пропонувалось впровадження технології, яка б сприяла підвищенню якості вугілля, забезпечення шахт дозиметрами для контролю рівня

радіоактивного фону, а також устаткуванням для зниження температури, запиленості у вибоях та ін. По суті, ці вимоги були спрямовані на продовження та поглиблення технічної реконструкції вугільних шахт, модернізацію старого шахтного фонду. У вирішенні загострених страйкарями проблем збігались інтереси прогресивного розвитку галузі з поліпшенням умов повсякденної праці шахтаря, її продуктивності та безпеки.

Ставилось також питання продовження та поглиблення економічної реформи: надання підприємствам дійсної економічної самостійності, підвищення оптових цін на вугілля, без чого було неможливим здійснення госпрозрахунку. Цю саму мету мала вимога скорочення управлінського апарату на всіх рівнях³³. Управлінцям ставилось у провину зловживання своїм службовим становищем, порушення справедливого принципу розподілу між робітниками квартир, машин і, навіть, корупцію.

Вимоги гірників були аргументованими і виправданими. Вони у концентрованому вигляді втілювали хиби організаційно-технічного стану вуглевидобутку та болючі проблеми соціально-побутового комплексу гірняцьких міст. Вимоги страйкарів відбивали реальний стан галузі у найстарішому вугільному басейні країни, який, за висловом донецького історика А.О. Саржана, був використаний на повну потужність і кинутий союзним центром напризволяще³⁴.

Під час масових шахтарських страйків не вдалось запобігти випадків екстремізму, безглузких пропозицій (зокрема щодо скорочення наполовину штату ІТП і службовців). Втім, вони не знаходили підтримки серед більшості страйкуючих гірників. До речі, страйкком міста Дзержинська у своїх вимогах, підтриманих загальноміським мітингом, записав: «З метою підвищення престижності праці ІТП, зайнятих на підприємствах, безпосередньо пов'язаних із вуглевидобутком, збільшити посадові оклади». Взагалі, вимоги страйккомів щодо скорочення робочого часу та підвищення оплати праці стосувались як робітників, так і ІТП (перш за все, начальників ділянок)³⁵.

У окремих випадках висувались і політичні вимоги. Спочатку недовіра першому секретареві райкому партії пролунала в Первомайську, згодом вимоги про скликання позачергового пленуму райкому партії висунули в Шахтарську, відставка голови міськради – в Ровеньках, перших осіб в управлінні міст Дзержинськ, Торез та Сніжного. Але найбільш гостро ці питання постали в Кіровську та Брянці. Там були висунуті вимоги щодо відставки перших керівників цих міст, негайного скликання позачергових пленумів міськкомів партії та сесій міськрад для вирішення проблем, поставлених страйккомами. Після довгих переговорів, страйкарі домоглись виконання своїх вимог. У Брянці було

звільнено 7 міських керівників. Члени страйккому вжили всіх необхідних заходів, пов'язаних з перевиборами³⁶.

В ході страйку відбувалось об'єднання зусиль кількох страйккомів сусідніх міст для координації дій та висування вимог. Так, 22 липня в Шахтарську відбулась нарада представників страйкових комітетів Шахтарська, Тореза, Кіровського та Сніжного. В її роботі взяв участь член Верховної Ради СРСР від цього територіального округу М.І. Ченцов. На цій нараді була погоджена єдина точка зору щодо подовження страйку, уточнені та доповнені окремі пункти вимог цього району. Зокрема, про будівництво кругової тролейбусної дороги «Шахтарськ – Торез – Сніжне» та інші питання, які торкались лише окремих міст. Однак в Донецьку, куди були спрямовані представники страйккомів для затвердження протоколу, вимоги чотирьох міст не були враховані³⁷. Утворився зональний страйковий комітет (на зразок координаційного центру) з представників Брянки, Кіровська, Стаханова та Первомайська³⁸.

Центральна влада, яка своєчасно не вжила заходів для попередження конфлікту (не дивлячись на численні сигнали з шахтарських районів), змушена була реагувати на масштабні виступи шахтарства. 19 липня до Донбасу прибув заступник міністра вугільної промисловості СРСР А.М. Фісун. Наступного дня до Донецька направили комісію Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС у складі заступника голови Ради Міністрів СРСР, голови бюро ради міністрів з паливно-енергетичного комплексу Л.Д. Рябова, секретаря ВЦРПС В.К. Макеєва, голови Держкомпраці УРСР В.І. Щербакова. А 22 липня, коли страйк досяг кульмінації, і у Донецьку не працювала жодна шахта, прибув міністр вугільної промисловості СРСР М.І. Щадов. У Москві членів центрального страйккому приймав президент СРСР М.С. Горбачов і голова уряду М.І. Рижков. 20 липня, під час безперервних мітингів страйкарів біля будинку обласної адміністрації, члени комісії та керівники центрального страйккому (О.К. Бокарев, Ю. Болдирев та ін.) розпочали роботу над «Протоколом про узгодженні заходи між шахтарським страйковим комітетом м. Донецька та комісією Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС», в якому були враховані основні вимоги страйкуючих шахтарів³⁹.

Члени урядової комісії відвідали й шахтарські міста. 23 липня в Дзержинську, а 24 липня – в Торезі на мітингах виступив міністр вугільної промисловості М.І. Щадов, який у своїх промовах ще раз зупинився на пунктах вже підписаного протоколу⁴⁰. Вимога до урядової комісії приїзду в кожне страйкуюче шахтарське місто, незважаючи на те, що представники багатьох страйккомів були присутні на підписанні угод у Донецьку та Луганську, на думку А.М. Русначенко, пояснюється тим,

що гірники сподівались на випадок якихось непорозумінь запитати про виконання угод безпосередньо уряд, не довіряючи ані місцевій владі, ані якимось проміжним структурам⁴¹. 23–25 липня гірники припинили страйкувати в Дзержинську, Торезі, Добропіллі, Селидовому та інших містах. В Кіровську та Брянці страйк було призупинено 30 липня, що означало закінчення його в усьому регіоні⁴².

В Москві терміново, протягом кількох днів, було прийнято Постанову № 608 Ради Міністрів СРСР, в якій визначались заходи, спрямовані на реалізацію вимог страйкуючих гірників. Президент СРСР М.С. Горбачов виступ шахтарів визнав правомірним, а їх вимоги такими, які заслуговують на увагу. В інтерв'ю центральному телебаченню він заявив: «... робітничий клас правильно ставить питання, робітники беруть справу у свої руки. І це мене, не дивлячись на весь драматизм подій, надихає»⁴³.

Шахтарі, здається, отримали гарантії виконання висунутих ними вимог. Страйк було припинено. Створений невдовзі координаційний центр – Регіональний союз страйкуючих комітетів Донбасу – поставив за мету контролювати виконання вимог шахтарів відповідно до «Протоколу про узгоджені заходи ...», зумів дещо зробити для покращення ситуації, ліквідації матеріально-побутових негараздів у тій мірі, в якій це залежало від керівництва підприємствами на місцевому рівні.

Втім, головні проблеми галузі, які накопичувались роками, залишались невирішеними: не були підвищенні оптові ціни на вугілля, не покращилось технічне оснащення шахт, постачання запасними частинами, не вдосконалювалась технологія та організація виробничих процесів. Не відбулось помітних зрушень щодо оплати праці та тривалості робочого дня гірників. А постачання шахтарських міст продуктами споживання залишалось на найнижчому рівні⁴⁴. Тобто не створювалось передумов для подолання кризового становища в галузі, для запобігання нових конфліктних ситуацій. Невдовзі вони дійсно виникли і стали одним із факторів падіння авторитарного режиму в його останній «перебудовній» модифікації.

¹ Наводкин А.Н. Забастовка. совместный поиск решений // Научный коммунизм. – 1990. – № 2; Гордон Л.А. Рабочее движение в постсоветской перспективе // Социологические исследования. – 1991. – № 1; Платонов Ю. В. Социальные конфликты на производстве // Социологические исследования. – № 11; Бурносков В.Ф. Шахтерские забастовки в Донбассе. Истоки и итоги // Новые страницы в истории Донбасса: сб. ст. / [Редкол.: З. Г. Лихолобова (глав.) и др.]. – Донецк, 1994. – Кн. 3. – С. 93-108; Докашенко В.М. Соціально-

політичні аспекти причин та наслідків літніх шахтарських страйків 1989 року // Там само. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – Кн. 9. – С. 31-40.

² Русначенко А. М. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках. – К.: Видавничий дім «КМАcademiya», 1995. – 230 с.; Шевченко Н.М. Соціальні проблеми вугільної промисловості України (1965–2000 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України». – Донецьк, 2005. – 20 с.; Кузьміна С.В. Шахтарський страйковий рух в Україні (1989–1992 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України». – Донецьк, 2007. – 20 с.

³ Згідно запропонованої економістами класифікації, до монопрофільних шахтарських міст належать населенні пункти, наділені статусом міст, в яких 50% і більше населення зайнято на підприємствах вугільної галузі.

⁴ Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст.: [колективна монографія] / [В.М. Василенко, О.М. Данілін, З.Г. Лихолобова та ін.]; під ред. З.Г. Лихолобової. – Донецьк, 2001. – 340 с.

⁵ Уголь Украины. – 1990. – № 6. – С. 2.

⁶ Там само. – С. 3.

⁷ ДАДО. – Ф. 2639. – Оп. 1. – Спр. 7354. – Арк. 3, 36.

⁸ Там само. – Арк. 3, 36.

⁹ Там само. – Спр. 787. – Арк. 29-30.

¹⁰ Угольная промышленность СССР. – Т. 1. – М., 1986. – С. 45-46.

¹¹ ДАДО. – Ф. 2639. – Оп. 1. – Спр. 7354. – Арк. 27, 71.

¹² Вугільний Донбас ... – С. 220.

¹³ Машковский В. П. Осуществление научно-технической политики в угольной промышленности страны в 60-80-е годы: опыт и уроки. – Томск, 1991.

¹⁴ Уголь Украины (орган украинского республиканского правления всесоюзного научно-технического горного общества). – 1990. – № 6. – С. 4.

¹⁵ Советский шахтер (журнал Центрального комитета профсоюза рабочих угольной промышленности). – 1987. – № 11. – С. 8.

¹⁶ Уголь. – 1989. – № 5. – С. 9.

¹⁷ Уголь. – 1989. – № 5. – С. 9; 1990. – № 6. – С. 3.

¹⁸ Уголь. – 1989. – № 5. – С. 9-10.

¹⁹ Уголь. – 1990. – № 6. – С. 4.

²⁰ Вугільний Донбас ... – С. 224.

²¹ Там само. – С. 230.

²² Русначенко А. М. Названа праця. – С. 35; Горняк. –1989. – 22 июля. – С. 1; Зоря комунізму. – 1989. – 22 липня.

²³ Шлях перемоги (орган Добропільських міського та районного комітетів Компартії України, Добропільських міської та районної рад депутатів Донецької області). – 1989. – 28 липня; Горняк (орган Торзкого городского комитета Компартии Украины и городского совета депутатов трудящихся Донецкой области). –1989. – 22 июля. – С. 1.

²⁴ Таблицю складено на основі: Горняк. –1989. – 22 июля. – С. 1; Шлях перемоги. – 1989. – 20 липня; Дзержинский шахтер (орган Дзержинского

горкома Компартии Украины и горсовета народных депутатов Донецкой области). – 1989. – 22 июля. – С. 1; Ленинская правда (орган Снежнянского горкома Компартии Украины и городского совета народных депутатов Донецкой области). – 1989. – 25 июля; Знамя победы (орган Шахтерского городского и районного комитетов Компартии Украины, городского и районного совета народных депутатов Донецкой области). – 1989. – 21, 22 июля; Зоря комунізму (орган Селидівського міському Компартії України та міської ради народних депутатів Донецької області). – 1989. – 22, 24 липня.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Угольная промышленность СССР. – Т. 1. – М., 1986. – С. 194.

²⁸ Шлях перемоги. – 1989. – 20 липня; Дзержинский шахтер. – 1989. – 22 июля. – С. 1; Ленинская правда. – 1989. – 28 июля; Знамя победы. – 1989. – 21, 22 июля; Зоря комунізму. – 1989. – 24 липня.

²⁹ Дзержинский шахтер. – 1989. – 25 июля. – С. 1; Знамя победы. – 1989. – 22 июля.

³⁰ Дзержинский шахтер. – 1989. – 22 июля. – С. 1; Знамя победы. – 1989. – 22 июля; Ленинская правда. – 1989. – 25 июля; Шлях перемоги. – 1989. – 20 липня та ін.

³¹ Дзержинский шахтер. – 1989. – 22 июля. – С. 1; Зоря комунізму. – 1989. – 24 липня.

³² Горняк. – 1989. – 22 июля. – С. 1; Шлях перемоги. – 1989. – 20 липня; Дзержинский шахтер. – 1989. – 22 июля. – С. 1; Зоря комунізму. – 1989. – 22 липня та ін.

³³ Там само.

³⁴ Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945–1999рр.): [навчальний посібник] / А.О. Саржан. – Донецьк: Сталкер, 1999. – С. 101.

³⁵ Горняк. – 1989. – 22 июля. – С. 1; Шлях перемоги. – 1989. – 20 липня; Дзержинский шахтер. – 1989. – 22 июля. – С. 1; Зоря комунізму. – 1989. – 22 липня та ін.

³⁶ Русначенко А.М. Названа праця. – С. 45-46.

³⁷ Горняк. – 1989. – 25 июля.

³⁸ Русначенко А.М. Названа праця. – С. 46.

³⁹ Бурносков В.Ф. Названа праця. – С. 93-108.

⁴⁰ Горняк. – 1989. – 26 июля; Дзержинский шахтер. – 1989. – 25 июля.

⁴¹ Русначенко А.М. Названа праця. – С. 47.

⁴² Горняк. – 1989. – 26 июля; Дзержинский шахтер. – 1989. – 25 июля; Шлях перемоги. – 1989. – 28 липня; Русначенко А.М. Названа праця. – С. 48.

⁴³ Бурносков В.Ф. Названа праця. – С. 106-107.

⁴⁴ Вугільний Донбас ... – С. 231-232.